

Research Paper

राष्ट्रसंताचे प्रार्थनागीत : एक अन्वयार्थ

डॉ. चंद्रकुमार राहुले

मराठी विभागप्रमुख

जगत कला, वाणिज्य व इं.ह.पटेल विज्ञान महाविद्यालय,
गोरेगाव, जि.गोंदिया (म.रा.)

अमरावतीजवळच्या यावली गावी गुरुवार एकोणतीस एप्रिल एकोणीसशे नऊ या दिवशी माणिक बंडोजी ठाकूर एका सर्वसामान्य परिवारात जन्माला आले. वडील बंडोजी ठाकूर ब्रह्मभट्ट हे त्या लहानग्या गावी शिवणकाम करीत. आई मंजुळादेवी दळणकांडण करायची, दोहोंचा स्वभाव प्रेमळ होता. त्यांचे पुस्तकी शिक्षण असे झाले नाही, जेमतेम प्राथमिक शिक्षण झाले. घरातील वातावरण धार्मिक, त्यामुळे भक्तीचे संस्कार घडले. संतसारस्वताचे श्रवण हेच ज्ञानार्जनाचे खरे साधन ठरले

केवळ शिक्षणाने, उच्चशिक्षण घेत पदव्या प्राप्त करण्याने व्यक्तीला संपन्न होता येत नाही. घरपरिवारात संस्कारक्षम वातावरण असावे लागते. अवतीभवती जर सत्यसंपन्न वृत्तीचे कष्टकरी कामकरी असतील, तर त्याचाही चांगला परिणाम होतो. आपली संस्कृती मुळात श्रवणप्रधान आहे. कानी चांगले सतत पडत राहावे अशीच आपल्या सणावारांची, व्रतोत्सवाची, यात्राजत्रांची मुळची सरणी आहे.

महाराजांना अशा मुक्त विद्यालयात आणि पुढे भजन गायनाच्या लोकविद्यापीठात जीवन शिक्षण मिळाले. ते माणिक बंडोजीचे 'तुकडोजी महाराज' झाले.

ठाकूर घराण्याचे कुलदैवत पंढरीचा राजा विठ्ठल होते. बालपणापासून महाराज श्रीविठ्ठलाचे ध्यान, भजन, पूजन, आवडीने आणि मनापासून करीत. आजोळी वरखेडला विदेही वृत्तीचे वयोवृद्ध आडकुजी महाराज होते, त्यांच्या आशीर्वादानेच माणिकचा जन्म झाला, अशी घरच्यांची भावना होती. वडील बंडोजीचे मातापिता पंढरीची वारी करणारे तर आई मंजुळादेवीचे मातापिता माहुरची यात्रा नियमाने करीत, त्यामुळे माणिकला आडकुजींचा सहवास लाभला; आणि त्यांना गुरु मानले.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या विरक्त जीवनाविषयी रघुनाथ पत्तरकिने लिहितात, "एके दिवशी यावलीस एका भिकाऱ्याचे कुटुंब अन्न अन्न करीत होते, शरीरात त्राण नाही. जीवाच्या आकांताने पायीच फिरत होते. तुकडोजींना हे दृष्ट दिसले. त्यांच्या हृदयाचे पाणी पाणी झाले. डोळ्यांना धारा लागल्या. परंतु जवळ दिडकीही नव्हती देण्यास. इतक्यात एक युक्ती सुचल्यासारखे करून ते आईकडे आले. 'आई आज सत्यनारायण करू.' 'कसा करावा सत्यनारायण? हांडकी-मडकी रिकामी देह ठेवावा गहाण तरी तो शक्तीहीन रे, माय तू काळजी करू नकोस, शिवण मशीन विकू, लावू सोय, धूळखात पडले उपयोग काय?' सौदा केला. पैसा हातात घेऊन भिकारी परिवार जिथे थांबला होता तिथे नेऊन सारे पैसे त्याच्या ओंजळीत टाकले. यावर लोक त्यांना वेडा म्हणू लागले. तुकडूया म्हणे, 'वेडाच मी.' या प्रसंगातूनच त्यांना विरक्ती आली." त्यांनी भिकाऱ्याच्या देहात परमेश्वर शोधला. 'लोकसेवा हीच ईशसेवा। व्यवहाराची प्रथम सुधरावा।' याच शिकवणीचा प्रत्यय त्यांच्या जीवनासाधनेतून स्पष्टपणे जाणवतो.

प्रार्थनागीत :- "या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे।

दे वरचि असा दे।

हे सर्व पंथ-संप्रदाय एक दिसू दे।

मतभेद नसू दे ॥ धृ॥"

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी 'प्रार्थनागीता'च्या धृपदात आपले आराध्य दैवत पंढरपूरचा राजा श्रीविठ्ठलाच्या चरणी प्रार्थना केली आहे. खऱ्या अर्थाने त्यांचे प्रार्थनागीत हे एक प्रकारचे 'पसायदान'च आहे. या प्रार्थनागीताच्या आरंभीच्या रचनेत पहिल्याच ओळीत या भारतभूमीत बंधुभाव-बंधुता अविरतपणे नांदावी; अशाप्रकारचे मागणे तुकडोजी महाराजांनी मागितले आहे. या प्रार्थनेत लोकशाही तत्त्वांचा आणि लोकाभिमुख जीवनपध्दतीचा पुरस्कार राष्ट्रसंतांनी केलेला दिसून येतो. पुढे जाऊन महाराज म्हणतात की, आपला देश विविध धर्म-संप्रदाय-पंथांनी नटलेला आहे; येथे विविध भाषा बोलणारे आणि विविध धर्मीय लोक राहतात. प्रत्येक धर्माची मूलभूत शिकवण ही मानवतावादाची असली; तरीपण धार्मिक कलहामुळे परस्परांत भांडणे निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. याकरिता राष्ट्रसंतांनी असे म्हटले की, हे सर्व पंथ-संप्रदाय मानवतावादाने प्रेरित होऊन आणि आपापसातील मतभेद मिटवून या देशात एकात्मतेची आणि एकतेची भावना दृढमूल करावी; जेणेकरून आपला देश एकसंघ व अखंड राहिल अशी दूरदृष्टी त्यांच्यात होती. ते दूरदर्शित्व जाणणारे एक द्रष्टे पुरुष होते.

"नांदोत सुखे गरिब-अमिर एकमतांनी।

मग हिंदू असो, ख्रिश्चन वा हो इस्लामी।

'स्वातंत्र्यसुखा' या सकलांमाजी वसू दे।

दे वरचि असा दे ॥१॥"

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी प्रार्थनागीताच्या पहिल्या कडव्यात म्हटले आहे की, या भारतभूमीत गरीब-श्रीमंत असा कसलाही भेदभाव न करता; आणि हिंदू, मुसलमान, ख्रिश्चन असा कोणताही धर्मभेद न पाळता सर्वांनीच (देशातील जनता) या स्वातंत्र्याचा उपभोग घ्यावा. स्वातंत्र्यावरील प्रेमाचा म्हणजेच देशप्रेमाचा, राष्ट्रप्रेमाचा जाज्वल्य अभिमान त्यांच्यात निर्माण व्हावा; असा वर (आशीर्वाद) द्यावा, अशी विनवणी महाराजांनी केलेली आहे. जात-धर्म-पंथ यांच्या पलीकडे जाऊन राष्ट्रसंतांनी स्वातंत्र्याविषयीचे प्रेम भारतीय जनतेत निर्माण व्हावे, असा वर मागितला आहे.

"सकळांस कळो मानवता, राष्ट्रभावना।

हो सर्वस्थळी मिळुनी समुदाय-प्रार्थना।

उद्योगि तरुण वीर शीलवान दिसू दे।

दे वरचि असा दे ॥ २॥"

या प्रार्थनागीताच्या दुसऱ्या कडव्यात महाराज सांगतात की, सर्वांनी-भारतीय जनमाणसाने मानवतेवर आणि राष्ट्रावर प्रेम

करावे. माणसाने-माणसाकडे माणुसकीने पाहणे म्हणजे मानवतावाद. या भूमिकेतून मानवतेची आणि राष्ट्रीयत्वाची कास धरून एकसंघ होऊन आम्ही भारताचे नागरिक आहोत अशी खूणगाठ मनाशी धरून, सामुदायिक प्रार्थना करून, मानवतेची आणि राष्ट्रीयत्वाची ज्योत प्रज्वलित करून, एकसंघ भारताच्या निर्मितीत हातभार लावावा. देशाचे अखंडत्व टिकविण्याचे प्रयत्न करावे. या देशातील युवक हा उद्योगी आणि चारित्र्यसंपन्न असावा. युवकांनी उद्योग करण्यास सामोरे जावे, असा आशीर्वाद तुकडोजी महाराजांनी मागितला आहे.

“हा जातिभाव विसरुनिया एक हो अम्ही।
अस्पृश्यता समूळ नष्ट हो जगातुनी।
खळ निंदकामनीहि 'सत्य-न्याय' वसू दे।
दे वरचि असा दे ॥३॥”

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे जाणून होते की, आपला देश अठरापगड जातींनी वेढलेला आहे; आणि त्यात अस्पृश्यता हा महारोग जडावलेला आहे; भारताची अखंडता आणि एकात्मता अबाधित टिकवायची असेल तर जाती-जातीतील वैर नष्ट करावे. त्याशिवाय अस्पृश्यतेचे समूळ उच्चाटन व्हावे. यापुढे जाऊन राष्ट्रसंत सांगतात की, हा जातीभेद आणि अस्पृश्यता ही नुसती भारतातूनच हद्दपार व्हावी असे नाहीतर या संबंध जगातून तिचा नायनाट व्हावा. ती नष्ट व्हावी. कोणीही या विश्वाच्या पाठीवर अस्पृश्य असणार नाही. विश्वातील सारी माणसे मानवतेच्या (समान) पातळीवर यावीत. माणुसकी-मानवता हाच त्यांचा धर्म असावा. संत ज्ञानदेवांनी 'हे विश्वचि माझे घर' अशी जी संकल्पना मांडली होती; त्या संकल्पनेचा पुरस्कार या विदर्भातील विदर्भपुत्राने महान द्रष्ट्याने आणि संताने हिरीरिने केला आहे. दुष्ट आणि निंदक यांच्या मनातही सत्याची, न्यायाची भावना निर्माण व्हावी असा आशीर्वाद द्यावा अशी प्रार्थना राष्ट्रसंतांनी केलेली आहे.

“सौंदर्य रमो घराघरांत स्वर्गि ज्यापरी।
ही नष्ट होऊ दे विपत्ति, भिति बोहरी।
तुकड्यास सदा सर्वदा सेवेत कसू दे।
दे वरचि असा दे ॥ ४॥”

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी 'प्रार्थनागीता'च्या या शेवटच्या कडव्यात वरील कडव्यांचा परामर्श घेतलेला आहे. या देशात स्वर्गाप्रमाणे संपन्नता, वैभव निर्माण करायचे असेल तर या देशातून जातीभेद, अस्पृश्यता, धर्मभेद-पंथभेद यांचे उच्चाटन करावे लागेल. आपला देश धर्माने, जातीभेदाने, अस्पृश्यतेने पोखरलेला आहे तरीपण जनतेने राष्ट्रभावना आणि मानवतेची कास धरल्यास हे सर्व नाहिसे होणारे आहे. म्हणून जनतेच्या मनात असलेली भीती, हे बाह्य संकट नाहीसे झाले पाहिजे. म्हणून तुकडोजी महाराज श्रीविठ्ठलाच्या चरणी प्रार्थना करताना म्हणतात की, मला तुझी सेवा करण्यास सदैव राहू दे आणि असा आशीर्वाद दे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी प्रार्थनागीतात भारत एकसंघ-एकात्म-अखंड राहण्यासाठी आणि येथील जनतेला स्वातंत्र्याचे सुख उपभोगण्यासाठी जातपात, धर्मपंथ, हिंदू-मुस्लिम-ख्रिश्चन असा भेदाभेद न करता मानवतावादाने प्रेरित होऊन एक राष्ट्रीयत्वाची जाणीव निर्माण व्हावी, असा वर श्रीविठ्ठलाच्या चरणी मागितलेला आहे. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने तुकडोजी महाराज 'राष्ट्रसंत' ठरतात.

प्राचार्य राम शेवाळकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, "महाराजांचे संतत्व हे केवळ समाजाला निवृत्तिवादी परमार्थाचे वळण लावणारे नव्हते. आपल्या विविधांगी कर्तृत्वातून त्यांनी परमार्थ या शब्दाचा व्यापक अर्थ प्रकट केला. वर्तमानाच्या रुद्र स्वरुपाशी बेडरपणे झुंज घेणाऱ्या समर्थ रामदास, स्वामी विवेकानंद या तेजस्वी परंपरेमध्ये महाराजांनी आपले स्थान निश्चित केले." हे प्राचार्य राम शेवाळकरांचे विधान समर्पक आहे.

संदर्भग्रंथ सूची :-

- 1) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित 'ग्रामगीता'
- 2) प्राचार्य रा.तु. भगत 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ'
- 3) डॉ. जुल्फी शेख राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज: जीवनदर्शन'